

Onze inheemse boomsoorten

Bert Maes - Ecologisch adviesbureau Maes

Nederland kent zo'n 30 boomsoorten die oorspronkelijk-inheems of autochtoon genoemd kunnen worden. De grens van dat aantal is niet helemaal scherp omdat sommige struiksoorten als hazelaar, hulst, wegedoorn, vlier, sleedoorn en wilge-soorten nog wel eens tot boomhoogte willen uitgroeien. Een aantal van 30 boomsoorten is niet bijster groot. Dat heeft enerzijds te maken met de ligging van ons land aan de grens van het natuurlijke verspreidingsgebied van soorten zoals de wintereik, steel- of fladderiep, zwarte populier en de zomerlinde. Een andere oorzaak ligt in de verspreidings en hervestigingsmogelijkheden van bomen in de periode na de laatste ijstijd. Door de de oost-west verlopende bergketens van de Pyreneeën en de Alpen is de remigratie niet geheel vlekkeloos verlopen. In Noord-Amerika, waar de bergketens juist noord-zuid verlopen, is het aantal boomsoorten beduidend groter.

Wat is inheems

Wat we aan inheemse boomsoorten in ons land tegenkomen is in vele gevallen eigenlijk niet echt oorspronkelijk. Al heel lang wordt er plantmateriaal ingevoerd, ook uit regio's die wat klimaat en bodem betreft heel anders zijn. We kunnen aannemen dat die bomen genetisch ook verschillend zijn van onze eigen bomen. Daarnaast is ons land zodanig in cultuur gebracht, dat van de natuurlijke bossen veelal niets meer is overgebleven dan restanten langs niet-genormaliseerde beekloopjes en op hellingen in Zuid-Limburg. In houtwallen en op oude bosplaatsen zijn soms nog oorspronkelijke bomen te vinden, omdat het plantmateriaal vandoor door boeren steeds uit de eigen omgeving werd gehaald. Zo is bekend dat in de omgeving

Beschrijving van enkele inheemse soorten

WILDE APPEL EN WILDE PEER

Deze wilde fruitsoorten behoren tot de allereerste boomsoorten van ons land. Ze komen van nature voor in vochtige rivieroeverbossen, maar ook in het wintereiken-beukenbos. Een enkel exemplaar is nog te vinden Twente, de Achterhoek en het Rijk van Nijmegen. Wilde appel en peer hebben takdoorns.

BEUK

Soort van fijnzandige, leemhoudende en kalkbodems. Oorspronkelijke beuken zijn bewaard gebleven in oude malebossen op de Veluwe en mogelijk op oude bosplaatsen in Limburg. Inheems zijn mogelijke nog oude beukhagen op boerenerven.

BERKEN

We kennen twee inheemse berkesoorten: de ruwe berk en de zachte berk. De laatste is herkenbaar aan de zachtbehaarde twijgen en bladeren. Vaak vinden we berken die het midden houden tussen beide soorten. Sommigen houden deze voor kruisingen, anderen voor variaties van de zachte berk. Enige jaren geleden werd op Ter-schelling en in de duinen van Schoorl de Karpatenberk ontdekt. De Karpatenberk valt op door de roodachtige bast.

De ruwe berk is een soort van de arme dekzanden, kenmerkend voor de eiken-berkenbossen. Dit bostype is in de loop van de eeuwen omgezet in uitgestrekte heidevelden. In de vorige eeuw en begin van deze eeuw is de heide ontgonnen tot voornamelijk dennenbossen.

GROVE DEN

De schors heeft een karakteristieke schollenstructuur. Bij het mogelijke inheems dentype in Noord-Brabant bij Oisterwijk en Breda loopt de .

Grub in bos. Genenbron voor Haagbeuk, Spaanse aak, Zoete kers, Winterlinde, Zomerlinde en Wintereik.

foto: Bert Maes

schollenstructuur door tot in de zijtakken. Het is een typische boom van zand en veenbodems.

EIKEN

De zomereik heeft gesteelde eikels en ongesteelde, sterk geoorde bladeren. De wintereik heeft juist ongesteelde eikels en gesteelde, ongeoorde bladeren. Beide eikesoorten kunnen bij elkaar voorkomen op fijnzandige en lemige bodems. De zomereik komt bovendien op zeer arme zandgrond en rijkere vochtige bodems voor. De wintereik is tamelijk zeldzaam en is te vinden op oude bosplaatsen, b.v. op de Veluwe, in de Achterhoek en in het Meinweggebied bij Roermond, beide als opgaande bossen als voormalig hakhout.

ELZEN

De zwarte els is, ook als autochtone boom, vrij algemeen, vooral als houtwalboom. Het is een soort voor natte plekken langs sloten en beken. Ons laatste 'oerwoud', het Beekbergerwoud, was in hoofdzaak een elzenbos. Behalve de zwarte els kennen we nog de witte of grijze els, van nature een soort van bronbosboom. Deze soort is bijzonder zeldzaam en over de autochtonie bestaat de nodige discussie.

GEWONE ES

De gewone es is tamelijk lastig te onderscheiden van allerlei ingevoerde soorten. De laatste staan echter voornamelijk in de parken en plantsoenen. In het buitengebied hebben we vrijwel altijd te maken met de gewone es. Als autochtone boom is de gewone es zeer zeldzaam. Oorspronkelijk plantmateriaal is vermoedelijk nog oud hakhout, zoals dat in het Kromme Rijngebied voorkomt. Fraaie bomen staan er langs de Gelderse IJssel en in de Zuid-limburgse bossen. Mogelijk zijn deze deels nog oorspronkelijk.

ESDOORNS
Echt wilde esdoorns zijn in ons land bijzonder zeldzaam. De gewone esdoorn is waarschijnlijk alleen in Zuid-Limburg oorspronkelijk. Als oude hakhoutstoven hebben enkele populaties de tijd hier overleefd. In de reeks van boomsoorten die na de ijstijd geleidelijk Noord-Europa ging bevolken, was de gewone esdoorn een van de laatste. Omdat de soort overal is aangeplant en zich gemakkelijk uitzaait, is

van Winterswijk en Ede eikels van de wintereik werden verzameld en weer werden opgekweekt voor heraanplant. Soms zijn oorspronkelijk bomen behouden gebleven door eeuwenlange toepassing van de hakhoutcultuur. Eik, linde, es, iep en haagbeuk hebben een zeer groot regeneratievermogen. Na terugzetten van de stammen lopen ze steeds weer uit. Oude groeiplaatsen zijn ook te herkennen aan karakteristieke kruidensoorten in de ondergroei zoals dalkruid, adelaarsvaren, bosanemoon, eenbes, christoffelkruid en primula. In jonge bossen zijn dergelijke soorten meestal niet te vinden.

In een enkel geval is een oorspronkelijke boom bewaard gebleven vanwege de traditie om bomen te planten op marktpleinen, wegsplitsingen e.d. Het betreft dan meestal een lindesoort die vele eeuwen oud kan worden en soms in een bepaalde snoeivorm wordt gebracht. Met name in Limburg en Noord-Brabant zijn deze bewaard gebleven. O.a. door de inventarisatie van monumentale bomen door de Bomenstichting is hiervan een vrijwel volledig overzicht.

Het belang van autochtone bomen

Van bomen of populaties van bomen die hier al eeuwenlang groeien mogen we aannemen dat ze goed aangepast zijn aan onze bodem en ons klimaat. Van ingevoerde bomen moeten we nog maar afwachten wat de kwaliteiten zullen zijn. In de eeuwenlange evolutie van onze bomen zit ook een tijdsinvestering. Plantmateriaal dat verdwenen is, is niet meer terug te halen. De nog bestaande genenbronnen kunnen we daarom beschouwen als een kostbaar bezit. Ook voor specifieke doeleinden, zoals houtteelt, geneeskunde, sierteelt, natuurontwikkeling, natuurbehoud, kan altijd weer teruggerepen worden naar de natuurlijke genenbronnen. Behoud van een brede genetische basis van onze bomen zou ook wel eens van fundamenteel belang kunnen zijn bij toekomstige wijzigingen van het klimaat en de bodemeigenschappen. De kans dat bomen zich zullen aanpassen is dan veel groter. Overigens zullen weinig bomen bestand zijn tegen vergaande milieuproblemen zoals verdroging en overmatige bemesting. Omdat er al zoveel verdwenen is en nog steeds bedreigd wordt, kunnen we ons niet meer permitteren een actieve opstelling ten aanzien van de inheemse bomen nog langer uit te stellen. Dit laat overigens onverlet het grote belang van niet-inheemse bomen zien. Douglas en fijnspar is voor de houtteelt niet meer weg te denken. De vele sierbomen in onze parken en tuinen afkomstig uit de gematigde zone van de hele planeet zijn een waardevolle aanvulling op het natuurlijke sortiment.

Bedreigingen

Uit recent onderzoek is gebleken dat van de 30 oorspronkelijk inheemse boomsoorten er 13 (43%) uitgestorven of zeer zeldzaam zijn. 11 soorten (37%) zijn vrij zeldzaam tot zeldzaam en 6 soorten (20%) zijn algemeen tot vrij algemeen! De oorspronkelijk-inheemse grove den is vermoedelijk in ons land uitgestorven. Enige tijd geleden werden er in Noord-Brabant oude exemplaren van een zeer afwijkend type grove den ontdekt, waarvan verondersteld werd dat het om oorspronkelijke bomen ging. Onderzoek hiernaar is nog gaande, maar een echt bewijs is bijzonder moeilijk te leve-

ren. De 'duizendjarige den' van Wolfheze van ca 350 jaar zou nog oorspronkelijk kunnen zijn. Van de witte els bestaan een paar groeiplaatsen die misschien oorspronkelijk zijn, maar ook hier blijven twijfels. Van de wilde appel, wilde peer, taxus, gewone esdoorn, steeliep, zwarte populier, karpantenberk, winterlinde, zomerlinde, ruwe iep en kraakwilg bestaan nog slechts weinig groeiplaatsen. Wintereik, zomereik, beuk, gladde iep, spaanse aak, haagbeuk, gewone es, grauwe abeel, zoete kers en ratelpopulier zijn zeldzaam tot vrij zeldzaam. Zachte berk, boswilg, schietwilg, zwarte els, bindwilg en ruwe berk zijn algemeen tot vrij algemeen te noemen, maar kunnen regionaal bedreigd zijn.

Uit dit overzicht blijkt dat vooral soorten die economisch weinig waarde hebben, bedreigd en zeldzaam zijn. Ook soorten die op zich veel aangeplant zijn als beuk, zomereik en gewone es blijken tot de zeldzame soorten gerekend te moeten worden omdat de meeste aangeplante bomen van elders zijn aangevoerd. Nog jaarlijks gaat er autochtoon plantmateriaal in ons land verloren.

De achteruitgang van de inheemse bomen is in feite al een lang proces. In de middeleeuwen begonnen grote ontbossingen voor landbouwontginningen en werd veel hout geogst ten behoeve van huizenbouw, scheepsbouw en brandstof. De 18e eeuw was voor het bos een dieptepunt. In de 19e en 20e eeuw is er weliswaar veel nieuw bos aangeplant, maar oorspronkelijk plantmateriaal is daarbij niet of nauwelijks gebruikt. De belangrijkste 'vluchtplaatsen' van inheemse bomen waren rond 1900 de vele kilometers houtwallen in vrijwel alle landschapstypen. Een eerste aanslag op deze waardevolle genenbronnen kwam met de uitvinding van het prikkeldraad. Een tweede aanslag bestond uit de herverkavelingen en schaalvergrotingen van het oude agrarische landschap vooral na ca 1930. Heraanplant van nieuwe houtwallen, erfaf-

het inheemse plantmateriaal nog moeilijk van het oorspronkelijke te onderscheiden. Een andere inheemse esdoorn is de Spaanse aak of veldesdoorn. Buiten het Zuid-Limburgse bos is de soort zeer zeldzaam. Hier en daar komt de Spaanse aak voor in Twente en de Winterswijkse Achterhoek.

HAAGBEUK

Soort van lemige en liefst vochtige bodems. Vanwege het gebruik als hakhout is vooral in het oostelijk deel van ons land en Zuid-Limburg nog veel haagbeuk aanwezig. Het hakhout kan de vorm hebben van lage stobben of knotboom.

IEPEN

In het wild komen hier de gladde iep, de ruwe iep en de steeliep (ook wel fladderiep) voor. Als aangeplante iep komt in hoofdzaak de Hollandse iep voor, een soort die tenminste al vanaf de 16e eeuw gekweekt wordt en ons kultuurlandschap in belangrijke mate mee bepaald heeft.

De Hollandse iep is de kruising tussen ruwe en gladde iep, en komt in allerlei klonen en variëteiten voor. De gladde iep, met kleine gladde bladeren, is de soort van het rivierengebied en kleibodems. De takken hebben vaak kurklijsten. De gladde iep vermenigvuldigt zich via ondergrondse uitlopers, meer vegetatief dan generatief, zodat zelfs de iepenziekte geen vat heeft op het voortbestaan van de soort. Het verdwijnen van de vaak monumentale bomen is overigens dramatisch genoeg.

De steeliep is een echte rivieroeversoort, maar mooie exemplaren zijn vooral langs meanderende beekjes in het oosten van het land te vinden. Ze zijn weinig gevoelig voor de iepenziekte, omdat de iepespintkever de bast niet lekker vindt. Hierdoor zijn er nog grote bomen van te vinden. De ruwe iep is een echte bosboom. Deze soort komt

Houtwallen en graften; belangrijke relikten voor genenbronnen van inheemse bomen.

foto: Bert Maes

zeldzaam voor in de beekdalbossen van oostelijk Nederland en Zuid-Limburg.

ZOETE KERS

Deze wilde vruchtboom kan uitgroeien tot reusachtige afmetingen, maar is buiten Zuid-Limburg en de bossen in het oosten van ons land vrijwel verdwenen.

LINDEN

De linde is een echte boom van onze woonomgeving en verweven met onze cultuur. In het wild is de linde echter zeer zeldzaam. Spaarzaam komen in de Achterhoek, Oost-Twente en Zuid-Limburg in de rijkere bosstypen winterlinde en zomerlinde voor. De zomerlinde is zelfs zo schaars, dat men tot voor kort meende dat die niet inheems was in Nederland.

De meest voorkomende aangeplante linde is de Hollandse linde, een kruising tussen de twee wilde soorten.

Vermoedelijk is de Hollandse linde vanaf de 16e eeuw in ons land gekweekt en verhandeld.

POPULIEREN

Als inheemse populieren kunnen beschouwd worden de zwarte populier en de ratelpopulier of esp. Discussie bestaat er over de oorspronkelijkheid van de Grauwe abeel, een kruising van de ratelpopulier en de witte abeel. In zijn kenmerken

houdt deze het midden tussen de oudersoorten. De Grauwe abeel is te vinden aan de voet van hellingbossen in Zuid-Limburg en de binnenduinen.

De zwarte populier is goeddeels verdrongen door de Canadapopulier, die vanaf de 18e eeuw is aangeplant.

De zwarte populier is een karakteristieke boomsoort van onze rivierstreek en van de grotere beekdalen. In de Millingerwaard en langs de Dinkel in Twente komen nog fraaie exemplaren

voor. In de duinstreek, waar de zwarte populier veel groeit, is deze niet oorspronkelijk.

De ratelpopulier groeit op niet te rijke bodems, veelal in bosranden.

TAXUS

Vermoedelijk alleen oorspronkelijk in de bossen van de Achterhoek rond Winterswijk op kalkrijke of lemige bodem.

scheidingen en beekoevers bestond in hoofdzaak uit ingevoerde bomen. Daarnaast zijn vele houtwallen verdwenen door uitbreiding van steden en dorpen en wegeaanleg.

Berekend is dat in deze eeuw zeker driekwart van de houtwallen zijn verdwenen.

Akties voor behoud

Met de oprichting van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in 1905 en later de Provinciale Landschappen is er in ons land een begin gemaakt met behoud van vele oorspronkelijke groeiplaatsen van boomsoorten. Het beheer is echter lang vooral gericht geweest op behoud van landschapstypen en zeldzame kruidensoorten. Tot nu toe is er geen enkele boomsoort door de wet beschermd. De jeneverbes is de enige struiksoort die onder de Natuurbeschermingswet valt.

Vanaf de jaren '60 heeft de Dorschkamp (nu I.B.N.) van soorten als zwarte populier, ratelpopulier en zoete kers plantmateriaal verzameld uit het 'wild' en genenbanken hiervan opgezet. Dankzij deze voortuitziende visie kunnen we thans nog zaden en stekken oogsten van bomen, waarvan het moedermateriaal deels al niet meer bestaat.

In 1990 is er een belangrijke stap gemaakt voor het behoud van autochtone bomen door het Natuurbeleidsplan en het Uitvoeringsprogramma Meerjarenplan Bosbouw. Hierin worden niet alleen linde, taxus en zwarte populier expliciet als aandachtsoorten naar voren gebracht, maar fundamentele voorstellen voor genenbehoud en biotoopbescherming gedaan. Tevens is in 1990 een resolutie ondertekend op de Europese Ministersconferentie voor de Bescherming van Bossen. De Europese landen verplichten zich hiermee tot de bescherming van het genenkapitaal van de bosbomen.

Inventarisatie naar genenbronnen

Uit de bovengenoemde beleidsplannen is een project Genetische Kwaliteit gestart in 1992 door het Informatie en Kennis Centrum (IKC-NBLF) in samenwerking met het Instituut voor Bos en Natuuronderzoek (IBN-DLO). Hierbij worden beleidslijnen uitgewerkt en er is tevens een landelijke inventarisatie van de nog aanwezige genenbronnen in ons land van start gegaan. Tot nu toe is Zuid-Limburg, de Gelderse Poort, Oost-Twente en de Achterhoek rond Winterswijk in kaart gebracht. De eerste rapporten hiervan zijn inmiddels uitgebracht door het IBN in Wageningen). In het verlengde hiervan is door het Staatsbosbeheer een project opgevat 'zaadwinning autochtone herkomsten' in samenwerking met het IKC en de Landinrichtingsdienst Overijssel. De opzet is om oorspronkelijk plantmateriaal toe te passen in een landinrichtingsproject in Twente. Een vergelijkbaar initiatief heeft de gemeente Breda ondernomen waarbij een parkbos in de nabije toekomst aangeplant zal worden met autochtoon materiaal uit Westelijk- en Midden-Brabant. In Winterswijk is door de plaatselijke Rotary in samenwerking met de Waterleidingmaatschappij Gelderland een Lindenarboretum opgezet waarbij naast aspecten rond de rijke cultuurgeschiedenis van de linde, inheems genemateriaal uit verschillende regio's zal worden aangeplant. Programma's voor zaad- en stekooft zijn al gestart.